

УДК 82.09:32(497.11)”1991/2021”

DOI: 10.5937/pr81-52636

Прегледни рад

Политичка ревија

3/2024.

Vol. 81

стр. 121-141

*Небојша Петровић**

Филозофски факултет, Београд

НОВИЈА СРПСКА КЊИЖЕВНОСТ КАО ОДРАЗ И АКТЕР ПОЛИТИЧКОГ ОКРУЖЕЊА**

Сажетак

У овом раду смо анализирали улогу српске књижевности у контексту политичких промена и друштвених превирања, нарочито у периоду од 1991. до 2021. године. Указали смо на често занемаривану чињеницу да књижевна дела, као део културе једне заједнице, иако продукти фикције, имају значајан утицај на политичке и друштвене токове, обликујући идеологије, друштвене норме и ставове. Српска књижевност је приказана, кроз низ примера као рефлексција политичког окружења, али и као активни учесник у његовом обликовању. Наведени су бројни примери дела, пре свега из новије домаће књижевности која су кроз своје теме и наративе јасно обликована временом у коме су настала, али су и несумњиво од утицаја на вредности и идентитет појединаца као чланова заједнице и друштва у целини. Поред тога, дискутује се о сукобима између различитих идеолошких струја међу писцима, који се огледају у њиховим делима и јавном ангажману. Књижевност се посматра као средство за истраживање прошлости, али и за критичко промишљање садашњости и могућих алтернатива постојећем друштвеном уређењу. У раду се закључује да књижевност, кроз своје симболичке

* Имејл адреса: npetrovi@f.bg.ac.rs; ORCID: 0000-0002-1623-4018.

** Овај рад је резултат истраживања спроведеног уз подршку Фонда за науку Републике Србије, пројекат бр. 1634, „Српска књижевност 1991–2021: идентитет, траума, сећање” [СЛИТАМ].

и метафоричке приказе, може имати веома значајну улогу у политичкој социјализацији и обликовању јавног мњења и да стога треба да буде и у корпусу изучавања политиколога.

Кључне речи: књижевност, политика, идеологија, национални идентитет, културна социјализација, колективно сећање

У свом најважнијем делу, Држава, Платон се осврће и на „поезију” (под чиме подразумева све оно што би данас сматрали фикцијом у књижевности), те у десетој књизи о томе износи готово непријатељско мишљење. У свету где је стварност само сенка на зиду и одраз великих идеја, ово „подражавање” стварности је само сенка сенке, и ова активност као антитеза истини „подражаваће, како се чини, оно што се светини и онима који не знају ништа причињава као лепо (добро) (Паунић 2002, 303 (602b)). Своје критике књижевних дела Платон наставља и у дијалозима Ијон и Федар. Поред традиционалног тумачења Платонове критике уметности и књижевности као „сенке сенке” стварности, неки савремени аутори тврде да Платонова критика није апсолутно одбацивање уметности, већ позив на стварање уметности која ће се приближити идеји добра и истине. Штраус (Strauss 1964), на пример, истиче да Платон види могућност узвишеније уметности која би рефлектовала истину на дубљем нивоу, док Мардок (Murdoch 1970) наглашава да уметност има потенцијал да води ка моралном просветљењу, а не само да подражава стварност.

И ми ћемо, као контратежу Платоновом гледишту указати да су књижевна дела, иако суштински продукти маште, кроз историју, имала снажан и често дубок утицај на реалност, историјске токове, политичке идеје, друштвене покрете и судбине људи и народа на многе начине, дајући простор за истраживање идеја, експериментисање са друштвеним нормама и визионарско размишљање које може имати стваран и трајан утицај на реални свет, укључујући ту и политичке идеје, односе и системе.

Друштвено и политичко са једне стране и књижевности са друге јесу бар делом међусобно конституисани узајамним утицајима. Књижевност није само одраз људског духа и креативности, већ и јасни показатељ политичког контекста времена у којем писци живе

и стварају. Кроз векове, дела књижевности су често била одраз тренутних друштвених и политичких дешавања, критикујући или подржавајући одређене идеологије и догађаје. Улога је књижевности као рефлексije политичког окружења не само да даје увид у историјске епохе које обрађује, већ и омогућава читаоцима да боље разумеју друштвене промене и процесе. С друге стране, књижевност не само да одражава политичко окружење, већ може бити и активни учесник у његовом обликовању, она је део културе једног поднебља која је извор политичке и друге социјализације за генерације грађана. Књижевност као одраз и актер политичког окружења показује колико је моћна реч у обликовању друштвених и политичких токова (Caracciolo and Van Duuren 201; Rush 2009). Кроз историју, списатељи су користили своје перо да критикују неправду, подрже револуције и промовишу друштвене промене.

Од многобројних примера поменућемо само пар њих, као илустрацију. Роман Чича Томина колиба из 1852. значајно је утицао на ставове јавности у вези са ропством у Сједињеним Америчким Државама. Књига је била толико моћна у стварању друштвеног притиска да се подстакне покрет за укидање ропства да је Абрахам Линколн наводно рекао ауторки: „Дакле, ви сте та мала жена због које је избио велики рат” (Bloom 2008), мислећи на Грађански рат у САД. Орвелова 1984 и Хакслијев Врли нови свет су два дистопијска романа који су имали дубок утицај на политичку мисао и били су коришћени (и још увек се користе) као упозорења против злоупотреба власти и две врсте тоталитаризма у многим политичким контекстима широм света. Говорило се да је војницима мировних трупа УН у рату у Босни препоручивано да прочитају роман На Дрини ћуприја. Ако су заиста читали могли су добити додатне информације и увиде за боље разумевање историјских односа јер је Андрић живописно а у исто време и прецизно приказивао сложене односе међу народима и културама у нашем региону, што је утицало на обликовање културне свести о прошлости и садашњости Балкана. У роману За ким звона звоне, Ернест Хемингвеј је осликавајући сложене моралне дилеме и личне борбе ликова који се боре за слободу истраживао теме попут жртвовања, љубави, смрти и политичких идеала. Роман је имао снажан утицај на свест о Шпанском грађанском рату и на ставове о борби против фашизма (Baker 1980). Ово су само неке, не нужно потпуно репрезентативне илустрације како књижевна дела могу утицати на обликовање политичке реалности, инспиришући

промене, провоцирајући размишљање и отварајући нове перспективе које могу имати трајан утицај на друштво.

У српском (југословенском) контексту, књижевност је готово увек имала (и има) снажну улогу, нарочито у периодима политичких криза и превирања. Пружићемо два илустративна примера, не одређујући се према њима вредносно, нити их сматрајући јединим изворима политичке инспирације. Добрица Ћосић је тако, кроз своја дела попут вишетомног романа *Време смрти*, истражујући историјске и политичке догађаје кроз призму судбине појединаца, али и целог народа, артикулисао осећања колективне патње, историјских траума и националних тежњи и тиме значајно обликовао колективна сећања и осећања значајног дела српског народа.

И Борислав Пекић је, кроз своја дела, извршио значајан утицај на политичку и друштвену свест барем делова српског народа. Његови романи, биографије и есеји критикују тоталитаризам (као „промашену верзију хуманитета” [Пекић 2022]) и ауторитарност, подстичући читаоце на критички однос према властима. У својим делима је истраживао и теме људских права и слобода, често кроз филозофску и историјску призму, наглашавајући важност индивидуалне слободе и етичке одговорности и тако инспирисао генерације читалаца да преиспитују друштвене норме, етаблиране политичке структуре и моралне вредности, чиме је постао један од оних који су утицали на формирање критичког духа у јавном мњењу у Југославији у другој половини XX века.

Од посебног значаја јесте чињеница да људи из маргинализованих или погрешно схваћених група често користе књижевност да оспоре или преокрену стереотипе и дају аутентичан глас својој заједници. Књижевност дакле, може да служи као средство за представљање гласова који су често превиђени или потцењени у ширем друштву, чиме се помаже обликовању или препознавању колективних идентитета који можда нису довољно заступљени. Књижевност, дакле, не само да одражава колективне идентитете, већ их и активно обликује, пружајући читаоцима могућности за интроспекцију, изражавање и препознавање. Многе групе би се овде могле препознати али ћемо посебно истаћи групу која чини половину популације – жене. Родни идентитет постаје све више истакнут и значајан у последње време. Прво питање је релативно мали број жена међу познатијим писцима, некада готово сама Исидора Секулић, крајем прошлог века Светлана Велмар Јанковић и Вида

Огњеновић, итд. У овом веку се појавило много више књижевница али се отворило питање и шта је то „женско перо” те да ли и постојеће пишу са позиција жена. Иако веома продуктивна и са великим тиражима, те насловима попут Женски родослов, Љиљани Хабјановић Ђуровић се некада не признаје књижевни квалитет, а још интензивније јој се оспорава становиште да у њеним књигама као Кћери светог Василија траје „тиха, дуготрајна женска револуција, та побуна у којој су само жене страдале, та борба у којој су жене стрпљиво освајале једно по једно право.”¹ Директно везано како за политику тако и за родна питања, а посебно за питања друштвеног памћења и културе сећања, могло би бити давање већег значаја готово невидљивим, а опет страшним и непојмљивим искуствима жена страдалих у политичким обрачунима, која проналазимо у делима Милке Жицине Све, све, све..., Плавој тишини Гордане Залад, или књигама Кањец филма и Иста прича Вере Ценић, пре свега о искуствима жена са Голог Отока.

Многи наши писци су били политички активни, од Андрића у Младој Босни, Ника Бартуловића у југословенском покрету између светских ратова, бројних учесника НОБ и активиста али и противника комунистичке власти након Другог светског рата, све до писаца који су нам временски ближи. При успостављању вишестраначког система, међу 13 оснивача Демократске странке скоро половина су били књижевници, укључујући Пекића, Данојлића, Ћога. Председник Српског покрета обнове постао је Драшковић, а у самом врху странке су били песници Комненић и Ракитић. Владајућој Социјалистичкој партији били су одани Булатовић, Црнчевић, па и највећа српска песникиња Десанка Максимовић. У Депосу су били између осталих и Симовић, Селенић, Михиз, а Добрица Ћосић накратко постаје и председник СР Југославије. У садашње време веома активни на политичким протестима су и Великић, Видојковић, Давид.

И кроз најважније књижевне награде и политике њиховог додељивања види се значај и јачина везе књижевности и политике. У једном новинском чланку читамо о дилеми да ли ће при додели Нобелове награде за књижевност „победити књижевност или политика?” (Јакшић 2023), а најзначајније домаће награде последњих година су биле попришта идеолошких сукоба, што се посебно видело при додели НИН-ове награде 2020. где је већи број писаца позвао на бојкот те награде, захтевајући од својих издавача да не пријављују

¹ Ауторкин је коментар на мрежи Инстаграм.

њихова дела. Дневни лист, који је на супротној идеолошкој страни, преносећи информацију, ову петицију је назвао такозваном.

Писци у Србији, посебно они млађе и средње генерације, верујући да у важним историјским превирањима друштвени ангажман јесте битан, формирају и групе или удружења која промовишу вредности које њихови чланови сматрају достојним, истовремено критикујући оне које сматрају штетним. Наравно, и овде постоје супротни табори, с једне стране писци окупљени око удружења Крокодил (такође и Бетон), а са друге они који су формирали групу П70 – Прозаисти на путу. Иако и једну и други себе виде као објективне, нормалне, оне који промовишу етичност и позитивне вредности, а другу страну као нешто што је ван тога, изгледа нам да је у питању спорење око преферираних вредности: са једне стране отворености ка (западном) свету, мултикултуралности и либерализма, а са друге очувања исконског, утемељеног у традицији, које се одупире доминантним спољним, по правилу негативним силама. Наравно да у питању вредносних оријентација имамо право да се одредимо, али не и да кажемо да су одређене вредности за које се сами залажемо објективно боље од других, што је и овде случај. Такође, чини нам се да је обема групама мањи нагласак на неком манифесту или књижевном канону, какве су биле званичне објаве каква треба да буде књижевна политика у Југославији после Другог светског рата (Norris 2016), већ да су њихове активности ближе директном политичком активизму.

Свим до сад реченим желимо да укажемо да се политички ставови и активизам писаца нужно не одражавају директно у њиховим књижевним делима. Писци неретко користе фикцију као средство за истраживање дубљих питања, узимајући политички контекст као позадину или оквир за шире теме. Али књижевност, као уметност, није исто што и учешће у политичким борбама, не само у дневнополитичком контексту него ни у великим друштвеним револуцијама и другим историјским догађајима. Писци често користе симболику, метафоре и слојевите приче како би изразили политичке идеје, али, оно што је карактеристика и квалитет уметности јесте да их остављају отворенима за различита тумачења (Belfiore and Bennett 2009). И када је политичка критика очигледна, она у исто време бива уроњена у фикцију која омогућава различита промишљања и интерпретације. Маркес и Неруда били су, тако, фанатични политички активисти, али су њихова дела пре свега позната по опису

магијског и фантастичног, по љубави и жудњи. Многи писци, иако имају јасне политичке ставове, више се баве личним искуствима, унутрашњим светом ликова и психолошким темама верујући (са правом) да превише експлицитна политичка порука може умањити уметничку вредност дела. Они користе фикцију као средство за истраживање дубљих питања, имајући политички контекст као позадину или оквир за шире теме.

Наше друштво је прошло кроз низ ломова у претходне три деценије: промењено је државно уређење, више пута су мењане имена и границе државе у којој живимо, и све је то било праћено са неколико ратова, на почетку између народа који су до тада живели у истој држави, а потом и рата против најјачег војног блока на свету. Све се то одражавало на свакодневни живот грађана, од материјалних услова живота, до промена вредности, друштвених циљева, неретко аномије, перцепције немоћи и безизлазности, уз друге негативне емоције и сентименте. Све то је било и веома плодно тло за бројне трауме, неке од њих и понављане и надограђиване на неке непребољене из ранијих епоха, за негативне ресентимане, обременења лична и друштвена сећања, и збркан идентитет који су неки покушали да расплету кроз његову глорификацију а други кроз одбацивање.

Поред обичних грађана, и књижевници су пролазили кроз сличне дилеме, и те околности нису могле да не утичу и на њихово стваралаштво. Давид Албахари је у једном телевизијском интервјуу описивао како је он као млад себе видео као писца постмодернизма, који се игра са речима и формама, уз мало бриге за спољашњи свет, док се тај свет није наметнуо свом својом силином с почетком сукоба у Југославији, и није више било могуће не бавити се њиме. И многи други аутори својим биографијама и библиографијама сведоче о преласку са бављења претежно светом универзалних унутрашњих стања, на теме подстакнуте друштвеним околностима које су нас све продрмале и подстакле да промишљамо о њима, и нама у њима, са различитих становишта: неко узнемирен због неправде над сопственим народом подсећајући на патње и жртве свог народа и подупирући оно што види као народне тежње, други уздрмани перцепцијом промене тог истог народа на горе, у правцу национализма и нетрпељивости, трећи покушавајући да узроке негативних кретања у свом окружењу нађу у скриваним неправдама из претходног рата или периода друштвене неслободе у претходном

систему, четврти разочарани нестанком перципираних складних односа међу људима и народима у претходној држави, итд.

Неки су се определили да на разне начине, у својим књигама буду директни хроничари и аналитичари тог времена (Марко Видојковић, Добрица Ерић, Мирко Ковач, Биљана Србљановић) а други да кроз нарације о ближој (нпр. Други светски рат, Холокауст, социјалистичка Југославија) мало даљој (Гаталичин Велики рат, већина дела Светлана Велмар-Јанковић о Србији XIX века) или далекој прошлости (Судбина и коментари, Опсада цркве Светог Спаса или Моравчевићеве романсиране биографије средњовекових јунака и владара) индиректно кажу нешто и о овом времену. Други су желећи нешто да кажу о времену у коме живе посезали за причама са индиректним алузијама на то време, пишући ретроспекције о члановима своје породице (Великић, Албахари), свом детињству (Лебовић, Велмар-Јанковић, Данојлић), или о давнашњим временима у којима су тадашњи актери (нпр. деспоти Стефан или Ђурађ) стајали пред сличним дилемама и изазовима (Ненадић, Стојиљковић, Моравчевић, Мичета). Није мали ни број дела у којима се преплићу временски удаљене епохе као у роману Хамам Балканија у ком се смењују поглавља из времена Мехмед-Паше Соколовића и данашњице, а у роману Судбина и коментари епохе Наполеонових освајања и Совјетске интервенције у Мађарској, док нас у роману Песма о три света, писац и његова јунакиња воде кроз временски и просторно не тако удаљене области, али по културним вредностима сасвим одвојене цивилизације.

Повезујући епохе и раздвајајући цивилизације Владислав Бајац, Радослав Петковић и Владимир Пиштало теже да покажу паралеле и универзалности људског искуства кроз време. Проблеми моћи, сукоба, и идентитета (поменимо само оне релевантне за политичке науке) често су присутни у свим епохама, а писци користе различите историјске оквире како би нагласили да су карактеристике људске природе и друштвени обрасци дубоко повезани и перпетуирани кроз векове. Кроз суочавање епоха, аутори показују како се исте теме манифестују у различитим културним контекстима, указујући на универзалне дилеме са којима се цивилизација суочава. Ово омогућава читаоцима да повежу прошлост са садашњицом, и да размишљају о томе како историја обликује наше данашње вредности, идентитете и конфликте.

Оваква дела пружају контекст за разумевање садашњости кроз призму прошлости, што може помоћи читаоцима да виде како историјски догађаји обликују тренутне социјалне, политичке и културне реалитете. Има ли сличности Срба данас са онима из Трста из романа Судбина и коментари, који су приказани, а и заиста су били, само једна мрвица у систему моћи око њих, а ипак тежили да се снађу, да нађу неки свој пут, притом се ни међусобно не разумевајући у потпуности? Таква разматрања и разумевања могу појачати осећај припадности и идентификације са националном историјом и културом (László 2013).

Кроз овакву литературу, читаоци не само да науче више него у школи о неким историјским периодима и догађајима (Византији, деспотовини, добу Исаковича и Волкова...) већ и покрећу критичко размишљање о историји и њеном утицају на савремени идентитет. Приповедање о историјским догађајима, патњама, успесима и изазовима, па чак и кад је то приказано на ироничан и саркастичан начин – о подметачинама и надмудривањима – као што се најчешће среће код Светислава Басаре, са којима су се суочавали преци може створити емотивну повезаност читалаца са својом прошлошћу, те тако може утицати на осећај (најчешће ојачати) националног идентитета и поноса.

Значајан део српске књижевности, односно опуса савремених српских писаца су у доброј мери хронике о времену и друштву у коме живе, социјално-политичке расправе, субјективне верзије историје и слично, пре него само пука фикција. Данојлићева Писма без адресе, па и већина других новијих књига (Прича и приповедачу, Година пролази кроз авлију), последња дела Мирка Ковача (Град у зрцу, Вријеме које се удаљава), готово сва дела Светлане Велмар-Јанковић (чак и она посвећена деци, као што је Књига за Марка), па и значајни делови опуса Светислава Басаре, М. Савића, Виде Огњеновић, Владирира Пиштала су добрим делом промишљања о друштву, политици, историји и месту човека у променљивом свету. То говори о великом утицају и притиску околности, који не дозвољавају човеку, па ни писцима, да са њих скрену пажњу и осмисле неки потпуно нови свет маште. Чак и кад га осмисле и опишу, као Горан Петровић у Опсади цркве Светог Спаса, многи читаоци и критичари не могу да и ту не читају (пројектују) референце на време коме припадамо.

Књижевност, дакле, која је изникла у једном друштвено-политичком контексту, барем делимично под утицајем тог контекста, такође има значајну моћ да обликује вредности, идеологије и погледе на друштвено уређење својих читалаца подстичући их на размишљање о стварном стању друштва и на разматрања алтернатива постојећим системима вредности (Galloway 2009). Кроз слојевите приче, карактере и наративе, писци могу директно или индиректно промовисати одређене идеје које читаоци могу прихватити и инкорпорирати у своје размишљање и понашање (Huang et al. 2024). Овај утицај може бити посебно снажан због емотивне повезаности коју читаоци развијају са ликовима и ситуацијама у књигама. Један од најмоћнијих начина на који књижевна дела утичу на читаоце јесте кроз идентификацију са ликовима (Felski 2019). Када читаоци развију емоционалну везу са ликовима који пролазе кроз одређене моралне дилеме или политичке борбе, они често преиспитују сопствене ставове и вредности. Зато пледирамо на прихватање и признавање улоге књижевности у политичкој социјализацији.

Но, илуструјмо претходно неким примерима. Неки романи и песме директно промовишу одређени национални идентитет или указују на виктимизацију сопствене етничке групе, као велики број песама и поема Матије Бећковића, или песма Добрице Ерића Сви моји преци. Међутим, неки писци су писали историјске романе о прошлим епохама, чиме такође могу да побуде националне сентименте. Када читамо Востаније о српским устаницима на почетку XIX века или Бездно о промишљањима српског кнеза Михаила средином истог века Светлане Велмар-Јанковић као да пред читаоцима оживљавају и лично добијају на значају ти периоди српске историје. У роману Хамам Балканија уживљавамо се у лик „нашег Бајице”, потоњег славног великог везира Отоманског царства, а у Судбини и коментарима кроз читање се повезујемо са нашим људима, официрима, трговцима и научницима, који живе и делују далеко од поднебља из кога потичу. Приповедање о историјским догађајима, патњама, успесима и изазовима са којима су се суочавали неки од нас може створити емотивну повезаност читалаца са народном прошлошћу, што може ојачати осећај националног идентитета и поноса (Greenwalt 2009, Van Nieuwenhuysen and Wils 2015). Литература која се бави историјским темама, стога, има моћ не само да информише и образује већ и да емоционално ангажује читаоце, подстичући их да дубље размисле о својој историји, култури и идентитету. На овај начин, дело писаца

попут Петковића и Велмар-Јанковић постаје средство кроз које се истражује, преиспитује и на крају јача национални идентитет.

Српска књижевност, чак и ако само посматрамо садашње време, обилује разноликошћу стилова, приступа, тема, а аутори припадају различитим генерацијама. У погледу нашег занимања за везу са политиколошким могли бисмо писце и њихова дела посматрати преко две димензије. Прва димензија јесте колико се експлицитно у својим делима баве проблемима од очигледне политичке важности. Тако на једном крају спектра имамо М. Видојковића чијих неколико књига, укључујући Канце, Плес ситних демона или Ђубре, пластично и бескромпромисно пише о проблемима друштва коме је савременик, описујући најчешће незнађе генерације којој припада, директно упирући прстом у изворе проблема. Вук Драшковић у својим последњим делима Александар од Југославије, Монах Хокај или И гроб и роб даје своје јасне интерпретације и недвосмислене одговоре на нека од важнијих питања новије српске историје. Јасне референце на конкретне друштвене догађаје налазимо и код Арсенијевића у романима У потпалубљу и Ја и ти Анђела, код Видосава Стевановића у трилогији Снег и пси, као и у готово свим драмама Биљане Србљановић. Неки други писци такође желе да се ухвате у коштац са проблемима нашег друштва, узроцима тих проблема и месту човека у друштвеном систему, али о томе пишу индиректније, неретко о својој породици или животном путу, или о догађајима који нису директно везани за друштвено-политичка превирања, остављајући више простора читаоцу да на свој начин разуме и определи се, попут Великића у Иследнику, Албахарија у Мамцу, Бајца у Хроници сумње или пак Виде Огњеновић или Јелене Ленголд у више дела ових списатељки. Коначно, учавамо и линију светске политике, односно дела која бар неке читаоце могу водити у размишљању о широј светској политици и месту човека у глобализованом свету данас. Поред Матије Бећковића који на ироничан и саркастичан начин, у поемама Кад будем млађи и Кад будем још млађи, пише о проблемима, који се не тичу само српског националног или верског идентитета, већ пре о генерацијским променама, о утицају технологије на промену самопоимања и животних преференција, рецимо отуђености у Ђе рече Јапан, вредело би поменути дела Владимир Пиштала, попут Сунце овога дана или Тесла портрет међу маскама. У ове две књиге користи ликове Николе Тесле и Иве Андрића као агенсе за истраживање не само њихових

личних биографија, већ и ширег контекста савременог света и друштвених изазова с којима се суочавамо данас, укључујући питања глобализације и новог колонијализма. Чини нам се да је Теслин живот само оквир за истраживање питања идентитета, отуђења и положаја појединца у модерном свету. Тесла, као лик, представља генија који је дубоко повезан с идејама напретка и технолошких иновација, али истовремено и као човека који се бори с властитом изолацијом и осећајем неприпадања. *Ивану* се Пиштало обраћа не да га пита да ли су мостови симбол који везује људе, већ пре да истражи како појединац може да очува свој идентитет у свету који постаје све хомогенији због глобализације и у коме се губе многи аутентични гласови и вредности, обично не голом силом него зато што се слабо чују у какофонији са доминантним добошима.

Друга подела важна за политичке односе јесте она која одражава дубоку друштвену и идеолошку поделу и огледа се у ставовима према националном идентитету, традиционалним вредностима и улози прошлости у савременом друштву. Идеолошки сукоби и неслагања у светоназорима српских писаца постали су истакнути бар у неким њиховим делима, а имају и значајан друштвени и културни одјек. Ови сукоби често рефлектују друштвене, политичке и културне промене кроз које је Србија прошла или пролази, почевши од распада Југославије, преко ратова деведесетих, па до транзиције ка демократији и покушаја интеграције у Европску унију. И овде имамо идеалне типове (у Веберовом смислу) и оне који нагињу једној или другој страни.

Најчешће помињани из прве групе јесу Миро Вуксановић, Селимир Радуловић, Владимир Кеџмановић, Никола Маловић, и други који се фокусирају на очување националног идентитета и традиционалних вредности. Они се залажу за очување српског језика, културе, религије и обичаја као кључних компоненти идентитета. Њихова дела често изражавају бригу за очување онога што они виде као аутентични дух народа, насупротив утицајима глобализације и либералних вредности које, према њиховом мишљењу, могу довести до губитка националног идентитета. Истицање виктимизације и патњи народа у прошлости и данас, као и неправедно неразумевање других су чешће теме од глорификација историјских личности и догађаја (Young and Sullivan 2016).

Насупрот њима, друга група писаца, укључујући Владимира Арсенијевића, Биљану Србљановић и Мирка Ковача, бави се

критиком српског национализма и позива на суочавање са сопственим грешкама. Ови аутори наглашавају потребу за промјеном свести, ка либералнијем и отворенијем друштву, које би се искрено суочило са тешким деловима своје прошлости. Њихова дела често имају за циљ да деконструишу митове и глорификоване наративе који су, према њиховом мишљењу, придонели етничким сукобима и ратовима, па чак и злочинима у бившој Југославији. Они се залажу за отварање дијалога о одговорности, сећању и помирењу, а неретко чак и за прихватање одређене колективне кривице, па и за казну кроз коју би дошло до прочишћења (деконтаминације) сматрајући да је то неопходно за изградњу праведнијег и модернијег друштва.

Сви ови аутори и у својим делима и јавном ангажману теже да остваре утицај у културним политикама, образовању и јавном дискурсу. Поменута подела, иначе, није само књижевна већ дубоко друштвена, обликујући начин на који се савремени српски идентитет доживљава и развија (Hammack 2008). Међутим, сада долазимо до круцијалне тачке, а то је да ефекти хтења оних који формирају друштвени етос, у овом случају оних који пишу желећи, не само да подстакну људе на размишљање, него неретко да их подстакну на размишљање у одређеном смеру, зависе и од оних којима се обраћају. Два социјална психолога су развила модел првобитно намењен изучавању промене ставова, али потом и широко коришћен у маркетингу и медијским студијама, модел вероватноће елаборације (Petty and Cacioppo, 1986), који између осталог показује да је за ефикасност поруке битна и мотивација примаоца, односно неколико компоненти те мотивације: да ли смо уопште регистровали поруку (прочитали књигу или бар неки приказ или рецензију о њој), да ли смо је разумели, и колико се то што смо примили уклапа у наш постојећи систем уверења, који ће наравно најлакше прихватити поруку која потврђује и поткрепљује наша дотадашња стајалишта, а мења их обрнуто пропорционално томе колико им је блиска. Практично исто се дешава са читаоцима (Escalas 2004). Да ли ће уопште неко са конзервативним погледима упустити у читање дела Саше Илића или Биљане Србљановић, а неко са либералним светоназором читати песме Добрице Ерића и Селимира Радуловића? Ако се то и деси, да ли је вероватнија реакција читалаца у негативним емоцијама попут беса и гнева, или промена досадашњих друштвених уверења? Изгледа да је ово само реторичко питање са јасним одговором. Па, да ли то значи онда да

читање књижевних дела служи само да поткрепи наша досадашња уверења и да се и ту ради о соби одјека (*echo chamber*) Barberá et al. 2015) као на друштвеним мрежама?

Барт, у свом есеју Смрт аутора (Barthes 1977), указује да је значење текста отворено за интерпретацију и да ауторова намера није врховни ауторитет. У овом контексту, читаоци играју кључну улогу у стварању значења текста, често проналазећи у њему слојеве и перспективе које аутор можда није ни намеравао. Размотримо поново неколико примера из новије српске књижевности.

Роман В. Кеџмановића Топ је био врео има за тему рат у Сарајеву, где доминира страдање, али су присутне и друге теме везане за тај период, како тешки услови у неким људима буде истински хуманизам и непатворену доброту, а другима дају могућност да уз изговор да бране град уводе своја правила надмоћи и крајње безобзирности према другима. Ту је још и положај Срба који су остали у Сарајеву и који трпе од обе ратне стране. Шта ће потенцијални читаоци ставити у први план након прочитаног дела, које ће им емоције покренути и који ће закључак извести, несумњиво зависи од њихове тачке гледишта и њиховог личног искуства. Да ли су читаоци они који су лично доживели рат у Босни и конкретно опсаду Сарајева, да ли су били унутар или ван града, шта су били по националности, ако су били Срби да ли су током или након рата напустили Сарајево, или су и до данас остали тамо да живе, каква су им била лична предратна и ратна искуства са комшијама, напосред да ли су читаоци неки млади људи из Београда који су рођени након завршетка тог сукоба, и за које је то само догађај из прошлости који се одиграо у простору и времену који није њихов? Како су читаоци идеолошки оријентисани и где виде узроке рата, заједно са претходно набројаним елементима утиче на то да ли су поруке из књиге доживели као упозорење да се страдања било којих људи више не понове, или као доказ шта прећуткује међународна заједница о страдању Срба, или на небројено много других личних, идеосинкратичних начина. По овој књизи је снимљен и истоимени филм, и претходна дискусија се потврђује и по јавном сукобу писца књиге и редитеља Скерлића, где писац криви редитеља за „крај, који представља уништавање поенте мог романа...” (Kurir 2014).

И у бројним другим делима, лично разумевање и друштвени ефекти једног дела умногоме зависе од интерпретације читаоца. Тако након читања романа *Хамам Балканија* једна група читалаца може да

размишља о данашњим дилемама мултикултурализма и толеранције, о могућностима и предностима комплексног социјалног идентитета, и интеграције мањинских заједница који укључују и њихов примарни идентитет и вредности, али и разумевање, поштовање и уклапање у доминантне норме новог окружења. Други, пак, могу остати фокусирани на неправедној пракси девширме, видећи је искључиво као грозни окупациони гест који је перпетуирао потлачени положај нашег народа и разумевајући све остале елементе романа искључиво кроз ту призму. У *Великом рату* Александра Гаталице може се читати и прочитати о судбини великог броја људи свих сталежа и из бројних земаља у великом историјском ковитлацу, или се могу сазнати неки детаљи велике историјске српске епопеје у којој је страдала трећина мушког становништва.

Свако књижевно дело, ако је уметничко дозвољава слободу разумевања и разлике међу читаоцима. Да ли ће га неки схватити универзално или ће се задржати на конкретним ликовима и њиховим националним, верским, полним, генерацијским и другим обележјима? Да ли је читање романа о некој конкретној неправди позив на борбу за слободу свих и на сваком месту, или позив на спас нације из које је јунак?

Вредносне и идеолошке оријентације читалаца, па чак и црте личности попут отворености за искуства, когнитивне комплексности или ригидности у мишљењу, емпатије и других, могу значајно утицати на њихов доживљај и разумевање једног књижевног дела. Процеси преко којих се то остварује су селективно опажање, перцептуална одбрана односно минимизирање значаја онога што нам не иде у прилог или није у складу са нашим светоназорима, и супротно од тога перцептуална акцентуација онога што поткрепљује и валидира наше ставове и вредности. Читаоци који су трауматизовани на личном или на друштвеном нивоу свакако ће различито интерпретирати једно књижевно дело од оних без траума. Дакле, начин на који читалац тумачи дело и реагује на њега може бити дубоко обојен његовим личним уверењима, политичким ставовима, моралним вредностима и светоназорима.

Књижевност и друштвено-политичко окружење, закључимо, имају међусобно динамичан однос у којем се оба смера утицаја испреплићу и обликују, при чему читалац игра кључну улогу као медијатор. С једне стране, садржај и поруке књижевних дела могу имати дубок утицај на читаоце, омогућујући им да кроз слободну

личну интерпретацију истражују нове идеје и перспективе. Овај процес је чини нам се најбоље описан од стране Пијажеа и укључује асимилацију која претпоставља инкорпорацију нових информација у већ постојеће когнитивне схеме, и акомодацију, која представља делимичну промену постојећих унутрашњих схема како би се могли уклопити нови елементи (Piaget 1985). На тај начин, чини нам се, читаоци прилагођавају своје постојеће вредности и ставове у складу с новим искуствима стеченим кроз читање. Књижевна дела пружају простор за критичко преиспитивање друштвених норми, прошлости и идеолошких конструкција, омогућујући читаоцима да преиспитају и, потенцијално, промене своје ставове, вероватније ако оно што предочава писац није потпуно супротно досадашњим светоназорима, и вероватније ако писац оставља одређен степен слободе интерпретације (Сао 2015).

С друге стране, друштвене околности имају значајан утицај на писце, обликујући теме и садржај њихових дела. Ово је од посебног значаја у временима великих друштвених и вредносних промена, као у Србији од времена распада Југославије. Писци, иако продукти свог времена и окружења, доносе и своју индивидуалност у књижевна дела, стварајући уникатне наративе који рефлектују или критикују актуелне друштвене и политичке стварности. Али писци такође неретко реагују на колективне трауме и историјске догађаје, што се касније може рефлектовати у начину на који друштво перципира и тумачи прошлост.

Резултанта ових интеракција је сложени културни процес, посебно важан ако се не посматра само апстрактно него у одређеном контексту попут Србије у последњих пар деценија, у којем књижевност не само да рефлектује друштвене реалности, већ активно учествује у њиховом обликовању, истовремено омогућавајући појединцима да кроз књижевност промишљају и редефинишу своје место у свету.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Паунић, Станислав, прев. 2002. *Држава*. Београд: БИГЗ.
- Baker, Carlos. 1980. "The Spanish Tragedy." In *Hemingway: The Writer as Artist*, 223–63. Princeton University Press. DOI: 10.2307/j.ctvlnxcvlg.14.
- Barberá, Pablo, John T Jost, Jonathan Nagler, Joshua Tucker, Richard Bonneau. 2015. "Tweeting from Left to Right." *Psychological Science* 26 (10): 1531–1542. DOI: 10.1177/0956797615594620.
- Bart, Rolan. 2018. „Smrt autora.” U *Ljubav i pisanje po Rolanu Bartu*, prir. Dejan Aničić. Београд: Karpos.
- Belfiore, Eleonora, and Oliver Bennett. 2009. "Researching the Social Impact of the Arts: Literature, Fiction and the Novel." *International Journal of Cultural Policy* 15 (1): 17–33. DOI: 10.1080/10286630802322386.
- Cao, Xiaoxia. 2015. "The Influence of Fiction Versus Nonfiction on Political Attitudes." *Communication Research Reports* 32 (1): 83–92. DOI: 10.1080/08824096.2014.989979
- Caracciolo, Marco, and Thom Van Duuren. 2015. "Changed by Literature? A Critical Review of Psychological Research on the Effects of Reading Fiction." *Interdisciplinary Literary Studies* 17 (4): 517–539. DOI: 10.5325/intelitestud.17.4.0517.
- Escalas, Edson Jennifer. 2004. "Narrative Processing: Building Consumer Connections to Brands." *Journal of Consumer Psychology* 14 (1–2): 168–180. DOI: 10.1207/s15327663jcp1401&2_19.
- Felski, Rita. 2019. "Identifying with characters." In *Character: Three Inquiries in Literary Studies*, eds. Amanda Anderson, Rita Felski and Toril Moi, 77–126. Chicago: University of Chicago Press. DOI: 10.7208/9780226658834-003
- Galloway, Susan. 2009. "Theory-Based Evaluation and the Social Impact of the Arts." *Cultural Trends* 18 (2): 125–148. DOI: 10.1080/09548960902826143.
- Greenwalt, Kyle. 2009. "Identity: The Case of France." *Harvard Educational Review* 79 (3): 494–520. DOI: 10.17763/haer.79.3.43261g133731p248.
- Hammack, Phillip. 2008. "Narrative and the Cultural Psychology of Identity." *Personality and Social Psychology Review* 12 (3): 222–247. DOI: 10.1177/1088868308316892.

- Huang, Kate, Helene Fung, and Peifeng Sun. 2024. "The Effect of Audience–Character Similarity on Identification with Narrative Characters: A Meta-Analysis." *Current Psychology* 43: 7026–7043. DOI: 10.1007/s12144-023-04842-4.
- Jakšić, Aleksandra. 2023. „Nobelova nagrada 2023: Da li će pobediti književnost ili politika?” *RT Balkan*, 5. oktobar 2023. <https://lat.rt.rs/kultura/53242-nobelova-nagrada-književnost-predvidjanja-2023/>.
- Kurir. 2014. „Vladimir Kecmanović: Film Top je bio vreo uništio je i izneverio poentu mog romana.” *Kurir*, 25. mart 2014. <https://www.kurir.rs/zabava/pop-kultura/1291757/vladimir-kecmanovic-film-top-je-bio-vreo-unistio-je-i-izneverio-poentu-mog-romana>.
- László, János. 2013. *Historical Tales and National Identity: An Introduction to Narrative Social Psychology*. New York: Routledge.
- Murdoch, Iris. 1970. *The Sovereignty of Good*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Norris, David. 2016. *Haunted Serbia: Representations of History and War in the Literary Imagination*. Cambridge: Modern Humanities Research Association; New York: Routledge.
- Petty, Richard, and John Cacioppo. 1986. "The Elaboration Likelihood Model of Persuasion." In *Advances in Experimental Social Psychology*, ed. Leonard Berkowitz, 124–129. London: Elsevier. DOI: 10.1016/s0065-2601(08)60214-2.
- Piaget, Jean. 1985. [1975]. *The Equilibration of Cognitive Structures: The Central Problem of Intellectual Development*. Translated by T. Brown and K. J. Thampy. Chicago: University of Chicago Press.
- Rush, Fred. 2009. "Literature and Politics." In *The Oxford handbook of philosophy and literature*, eds. Richard Thomas Eldridge, 496–516. Oxford University Press. DOI: 10.1093/oxfordhb/9780195182637.003.0023.
- Strauss, Leo. 1964. *The City and Man*. Chicago: University of Chicago Press.
- Van Nieuwenhuysse, Karel, and Kaat Wils. 2015. "Historical Narratives and National Identities." *Journal of Belgian History / Revue Belge d'Histoire Contemporaine* 45 (4): 40–73.
- Young, I. F., and D. Sullivan. 2016. "Competitive Victimhood: A Review of the Theoretical and Empirical Literature." *Current Opinion in Psychology* 11: 30–34. DOI: 10.1016/j.copsyc.2016.04.004.

Nebojša Petrović*

Faculty of Philosophy, Belgrade

RECENT SERBIAN LITERATURE AS A REFLECTION AND AGENT OF THE POLITICAL ENVIRONMENT**

Resume

This manuscript inquires into the intricate relationship between Serbian literature and the political environment from 1991 to 2021, highlighting how literature not only reflects societal conditions but actively shapes political and cultural discourse. It examines the dual role of literature as both a product of its time and a powerful tool for influencing collective memory and social values. The analysis begins by referencing Plato's critique of poetry in *The Republic*, where he perceives literature as a mere imitation of reality, inferior to the world of ideas. However, the manuscript counters this view by emphasizing the significant impact literary works have had throughout history in shaping political ideas, social movements, and the destinies of nations. The manuscript underscores how literature and politics are mutually constitutive, with literature serving as a reflection of the political context in which authors live and create. It argues that through their works, writers provide insights into historical epochs, helping readers understand social changes and processes. Literature does not only mirror the political environment but can also be an active participant in shaping it, functioning as a cultural force that socializes generations of citizens. Several examples from Serbian and world literature illustrate how literary works have influenced political realities. For instance, Stowe's *Uncle Tom's Cabin* played a crucial role in shaping public

* E-mail address: npetrovi@f.bg.ac.rs; ORCID: 0000-0002-1623-4018.

** This paper is the result of research conducted with the support of the Science Fund of the Republic of Serbia, project no. 1634, "Serbian Literature 1991–2021: Identity, Trauma, Memory", acronym: SLITaM.

opinion against slavery in the United States, while Orwell's *1984* and Huxley's *Brave New World* have had a profound impact on political thought, warning against the dangers of totalitarianism. In the Serbian context, the works of authors like Dobrica Ćosić and Borislav Pekić are highlighted for their significant influence on the national consciousness and political thought. The manuscript discusses the role of literature in times of political crises and upheavals, noting how Serbian writers have often been politically active, with many participating in political movements and organizations. It also touches upon the ideological conflicts within Serbian literature, where different groups of writers are divided by their views on national identity, traditional values, and the role of history in contemporary society. Moreover, the manuscript explores how literature serves as a space for exploring broader themes, using political context as a backdrop. Writers often use fiction to delve into deeper questions, employing symbolism, metaphors, and layered narratives to express political ideas while leaving room for diverse interpretations. This allows literature to remain a potent force in political socialization, subtly shaping readers' beliefs and attitudes. The manuscript also addresses the dynamic interplay between the socio-political environment and literature, emphasizing how social circumstances influence writers and the themes they explore. During times of significant social change, such as the breakup of Yugoslavia, Serbian literature has reflected and critiqued the evolving political landscape, offering unique narratives that resonate with the collective experiences of the people. In conclusion, the manuscript asserts that literature, born from a specific socio-political context, not only reflects the realities of its time but also has the power to shape values, ideologies, and perceptions of social order. Through its rich and layered storytelling, literature invites readers to critically examine societal norms, history, and ideological

constructs, potentially altering their views and contributing to the broader cultural and political discourse.

Keywords: literature, politics, ideology, national identity, cultural socialization, collective memory⁴

* Овај рад је примљен 1. августа 2024. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 8. августа 2024. године.